

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В РІЗНИХ ЕТНОЛІНГВІСТИЧНИХ ГРУПАХ

Стаття присвячена аналізу особливостей та характеру взаємозв'язків між етнічною ідентичністю та мовою. Емпіричний матеріал присвячений аналізу показників етнічної ідентичності серед різних груп досліджуваних.

Ключові слова: етнічна ідентичність, рідна мова, етнічна мова.

Проблеми, пов'язані з розвитком та трансформацією етнічної ідентичності, завжди викликали значний інтерес у дослідників, причому не лише психологів, але й представників інших галузей знань. Сьогодні ці проблеми стали надзвичайно актуальними у зв'язку з нагальними проблемами в національній політиці (зростання не тільки міжетнічної, але і внутрішньогрупової напруженості, існування та розповсюдження негативних етнічних авто- та гетеростереотипів тощо). Упередженість та конфлікти у міжетнічній взаємодії в різних регіонах нашої країни (які, на жаль, уже традиційно поділяються за мовними характеристиками) відображаються на настроях та орієнтаціях людей. Саме тому для вирішення більш загальних етнокультурних, соціальних та етнополітичних завдань, важливим стає вивчення тих факторів, які впливають на формування та розвиток позитивної етнічної ідентичності як умови толерантної міжетнічної взаємодії.

Звичайно, процес формування етнічної ідентичності залежить від багатьох етноформуючих та етнодиференціюючих чинників, проте саме мова займає одне з провідних місць у списку провідних етнічних та національних ідентитів.

У зв'язку з цим метою даної статті є виявлення особливостей етнічної ідентичності в залежності від етнолінгвістичної належності особистості.

Аналіз наукової психологічної літератури показав, що проблемі етнічної ідентичності у фаховій літературі приділялася значна увага (М.Барет, М. Беннет, О.В.Бичко, Л.І.Божович, М.Й. Боринський, О.М.Васильченко, П.І.Гнатенко, І.В.Данилюк, Е. Еріксон, І.С.Кон, Дж.Марсія, В.М.Павленко, М.І.Пірен, Г.У. Солдатова, Т.Г.Стефаненко, Дж.Фінні, В.Ю. Хотинець, К.В.Коростеліна, М.О. Шульга та ін.).

Загалом, проблема етнічної ідентичності в межах вітчизняної (як і зарубіжної) етнопсихології переважно розглядається в контексті більш широкої проблеми соціалізації індивіда; при цьому ідентичність етнічна кваліфікується як один з аспектів соціальної ідентичності.

Теоретичний аналіз наукових джерел та існуючих наукових теорій дозволяє нам розглядати етнічну ідентичність як результат емоційно-когнітивного процесу усвідомлення етнічної належності, ототожнення індивідом себе з представниками свого етносу та відокремлення від інших етносів, а також глибоко особистісно значуще переживання своєї етнічної належності [1].

Взаємозв'язок етнічної ідентичності та мови є однією з основних проблем психологічного вивчення соціальної свідомості. Це пов'язано з тим, що мова завдяки розглядається як один з найважливіших чинників етнічної ідентичності (М.Бахтін, В.Вундт, Г. Гумбольдт, І. Данилюк, В.Кононенко, М.Лацарус, Д. Овсянкіно-Кули-ковський, І.Огієнко, М.Пірен, О. Потебня, Ф. де Соссюр, Ж.Уталієва, М.Хайдегер, Г. Штейнталь та ін.).

Розглядаючи мову як детермінанту етнічної ідентичності особистості, ми розмежуємо такі поняття, як "рідна" та "етнічна" мова. Рідна мова – це мова середовища, в якому людина виросла, мова, яка засвоєна людиною з дитинства і стала необхідним органом її повсякденної та вищої думки [2, 26]. Проте етнічна мова – це мова етнічної групи, яка може не збігатися з рідною [3], адже перш за все це мова етносу, що є його ознакою.

Враховуючи вищезазначене, ми здійснили спробу емпірично дослідити особливості етнічної ідентичності особистості в залежності від її етнолінгвістичної ідентичності. З цією метою в дослідженні нами була використана спеціально складена анкета, тест М.Куна і Т.Макпартленда "Хто Я?" та методична розробка "Типи етнічної ідентичності" Г.У. Солдатової [4].

У дослідженні взяли участь 387 осіб: 167 чоловіків і 220 жінок (м. Київ, м. Кіровоград, м. Сімферополь, м. Суми, м. Тернопіль, м. Херсон, м. Яремче). Вік респондентів від – 20 до 45. Національність – українці та росіяни (за самовизначенням).

Унаслідок отриманих нами даних нами були виокремлені три умовні етнолінгвістичні групи досліджуваних: україномовні українці (далі УУ), російськомовні українці (далі УР) та російськомовні росіяни (РР). Даний поділ здійснювався не лише на основі етнічного та мовного самовизначень респондентів, але й на основі того, який мови при заповненні анкети респондент надавав перевагу. Це пов'язано з тим, що в ході нашого опитування досить часто спостерігались розбіжності між вказаною респондентом "рідною", етнічною, а також мовою, якою людина переважно користується щодня.

Одним із завдань нашого анкетування було визначення особливостей мовної ідентичності респондентів. Зокрема, до тексту анкети було включено питання, яке стосувалося визначення респондентом своєї рідної мови. Підрахунок даних виявив, що 95% досліджуваних, яких ми віднесли до групи "УУ", вважають для себе рідною українську мову. Проте 4 % досліджуваних цієї групи відмітили російську мову як рідну для себе. Лише одна особа (1% від усієї групи УУ) не змогла визначитись у цьому питанні.

Що ж стосується групи УР, то більша частина досліджуваних (68%) вибрали українську мову як рідну, тобто таку, яку засвоїли та використовували з дитинства; 46% – навпаки, обрали варіант російської мови як рідної для себе. Загальна сума перевищує 100%, адже досліджувані мали можливість позначити при необхідності обидві мови як рідні. Так, близько 15% респондентів з усієї групи досліджуваних УУ та УР перші 3 ранги отримали обидві мови як рідні.

Варто зазначити, що в групі досліджуваних РР, як і в групі УУ, більшість виборів рідної мови співвідноситься з їхньою етнічною мовою. Зокрема, 99% обрали для себе рідною саме російську мову; для 5% досліджуваних цієї групи рідною виявилась українська мова. Знову ж таки, близько 3% з усієї групи досліджуваних РР позначили рідними для себе обидві мови.

Розглядаючи мовну компетентність, мовну поведінку та надання переваги тій чи іншій мові як фактори ідентифікації з власною етнічною групою, нас цікавило те, яке саме місце посідає для респондентів мова серед основних етноформуючих та етнодиференціальних ознак.

Окрім можливості респондентів самостійно називати подібні ознаки, до основного переліку ми віднесли національність батька, національність матері, мова, держава (громадянський вибір), бажання самої людини (психологічний вибір: "я українець, бо відчуваю себе українцем"), звичаї, традиції та обряди, зовнішність, риси характеру (психологія), місце проживання.

Отримані нами показники виявились досить цікавими. Показовим для нас, наприклад, є те, що "мова" ввійшла у трійку найважливіших етнодиференціюючих та етноформуючих ознак, виділених як респондентами групи УУ, так і УР. Якщо враховувати, що серед респондентів виділених нами групи, лише для досліджуваних першої групи (УУ) етнічна мова виконує найбільшою мірою власне комунікативну функцію, то ми можемо говорити про значну символічну роль етнічної мови для респондентів групи УР. Цікавим є також той факт, що в групі досліджуваних УУ та УР перші 3 ранги отримали ідентичні етнодиференціальні та етноформувальні ознаки: мова (як ми вже зазначили вище), держава (громадянський вибір) та бажання самої людини, тобто її психологічний вибір. Якщо така ознака, як "мова" зайняла однаково третє рангове місце як у групі УУ, так і в групі УР, то решта названих ознак отримала різний рейтинг. Так, наприклад, респондентами групи УУ ознака "держава (громадянський вибір)" була обрана в другу чергу, а для респондентів групи УР – ця ознака є найважливішою. У такому випадку можна зробити припущення про наявний зв'язок з компетентністю та рівнем використання "рідної", етнічної мови: чим меншою мірою "рідна" мова співпадає з "етнічною", як у випадку групи УР, тим більше вони надають символічного значення у їхній єдності з власним етносом таким ознакам як "держава" та "громадянський вибір".

Водночас, у респондентів групи РР названі вище ознаки зайняли рангові місця, ближчі до середніх, поступившись першими місцями таким ознакам, як "національність батька" та "національність матері". Єдиною ознакою, яка також отримала велику кількість виборів досліджуваними РР та увійшла до першої трійки, це – "бажання самої людини". На нашу думку, дані результати можна пояснити тим, що будучи представниками нетитульного етносу в Україні, для респондентів групи РР більш значущими та символічними ознаками єдності з власним етносом є саме родинні зв'язки, а не державний та громадянський вибір.

Таким чином, розглянувши особливості мовної ідентичності (мовної компетентності, мовної діяльності та надання переваги тій чи іншій мові) різних груп досліджуваних, наступним кроком для нас став аналіз особливостей їхньої етнічної ідентичності.

Відповіді респондентів на запитання анкети "Чи відчуваєте Ви зі своєю мовою, звичаями та традиціями належність до якої-небудь національності?", дозволило нам виявити три категорії досліджуваних: перша – досліджувані зі стійкою етнічною ідентичністю, які відчувають свою належність до певної національності; друга – досліджувані з подвійною або нестійкою (маргінальною) етнічною ідентичністю, які відчувають свою належність одразу до декількох національностей; третя – досліджувані, які не відчувають свою належність до будь-якої національності.

Найвищий відсоток респондентів зі стійкою етнічною ідентичністю виявлений у групі УУ і складає 77%, у той час як у групі РР він складає 58%, а у групі УР ще менший – 53%. Найвищий з усіх відсотків респондентів з маргінальною етнічною ідентичністю, а також тих, які не відчувають своєї належності до будь-якого етносу (20%), у респондентів групи УР (28%), що ще раз підтверджує наше припущення: чим менший відсоток співпадіння "етнічної" та "рідної" мови, тим важчим та більш невизначеним є етнічне самовизначення респондентів. Проте, важко не помітити досить високі показники маргінальної етнічної ідентичності (20%) та повної її відсутності (23%) серед респондентів групи РР, що ми схильні пояснювати радше виявом деякого уникнення акцентування своєї етнічної належності з метою більш комфортної та ефективної взаємодії в умовах спільного територіального проживання з іншим (в даному випадку українським або кримськотатарським) етносом.

Про місце етнічної ідентичності в структурі особистісної визначеності свідчать дані, отримані в аналізі показників за методикою М.Куна та Т.Макпартленда "Хто Я?".

Аналіз отриманих даних дозволив нам визначити міру акцентуації респондентами різних груп власного етнічного статусу (Рис. 1).

Найрідше (рис.1) свою етнічну належність відмічали респонденти групи РР – у 81% випадків, при одночасно низьких показниках решти рівнів акцентуації етнічного статусу. Хоча відсутність акцентуації етнічного статусу також є домінуючою і для респондентів групи УР – 72%. Найменше такий варіант спостерігається в групі УУ – у 47% випадків.

На противагу, найвищі показники високого рівня акцентуації етнічного статусу спостерігаються саме серед респондентів групи УУ і складає 30%, у той час як середній та низький рівень зустрічаються значно рідше і приблизно в однаковій кількості респондентів даної групи (12% та 11% відповідно).

Для найменшої кількості представників групи УР (5%) характерним є низький рівень акцентуації етнічного статусу; дещо вищими, проте майже рівноцінними, є показники високого та середнього рівнів – 12% та 11% відповідно.

Показовими для нас виявились також результати дослідження найбільш значущих різновидів спільнот для досліджуваних. Аналіз отриманих відповідей показав, що найбільш значущою для всіх респондентів, як свідчать дані (рис.2), є належність до "людства в цілому" – ця категорія отримала найбільшу кількість виборів у групі РР – 38%, а у групах УУ та УР цей показник склав 26%.

Для групи УУ найбільш пріоритетними категоріями виступили належність до "громадян України" та до "земляків-жителів моєї місцевості" (по 24% в обох випадках). Результати зазначених вище методик пояснюють також значний відсоток виборів за категорією "люди моєї національності" (16%). Етнонаціональна належність є також пріоритетною і для респондентів групи РР (18%), водночас, для досліджуваних групи УР вона складає всього лише 4%. Це, на нашу думку, зайвий раз ілюструє впливу мови на процес етнічного самовизначення та самокатегоризації респондентів з подвійною (УР) та стійкою (УУ та РР) етнолінгвістичною ідентичністю.

Варто відзначити, що для групи УР належність до "громадян України" є також значущою (26%) і, навіть, більш визначальною, ніж для групи УУ, що підтверджує отримані нами дані щодо визнання респондентами УР "громадянського вибору" та "держави" найважливішими ознаками спорідненості з власним етносом. Проте, насторожує те, що з усієї групи РР до "громадян України" відносять себе лише 3% досліджуваних, що цілком може свідчити про їхнє прагнення до ізоляції відстороненості від соціально-політичного життя країни. Досить часто, (у 18% випадків) досліджувані групи УР, як і досліджувані УУ, відносили себе до спільноти "земляків-жителів моєї місцевості", а серед РР таких осіб виявилось найменше – 10%.

Високі показники за категоріями "людство в цілому" та "земляки-жителі моєї місцевості", хоч на перший погляд і здаються суперечливими, проте тенденція до регіоналізації є таким самим об'єктивним та закономірним процесом, як і світові глобалізаційні процеси.

Значущою для УР та РР виявилась також належність до "слов'ян" - 15% та 16% і "радянський народ" - 7% та 6% відповідно. З позиції наведених нами раніше аргументів зрозумілим стає вибір даних категорій лише 3% досліджуваних УУ.

Той факт, що саме серед респондентів групи РР виявилась найбільша кількість осіб, які не змогли визначитись у своєму виборі (16%), знову ж таки можна пояснити їхнім небажанням акцентувати увагу на соціально- та етнічно-специфічних ознаках та особливостях.

Дослідження особливостей етнічної ідентичності за допомогою методичної розробки Г.У.Солдатової "Типи етнічної ідентичності", показало, що в респондентів всіх трьох груп переважає позитивна етнічна ідентичність (норма), яка характеризується системою установ, на які спираються соціальні ролі, схвалені суспільством та визначають позицію особистості в міжособових відносинах в ситуації міжетнічної взаємодії [4, С.105].

Таблиця 1

Тип етнічної ідентичності	Групи респондентів		
	УУ	УР	РР
Етніцизм	2	3	0
Індиферентність	21	31	16
Норма	91	89	91
Етноогоїзм	6	6	6
Етноізоляціонізм	5	5	0
Етнофанатизм	7	7	5

За результатами аналізу таблиці 1 існують незначні відмінності в групах порівняння. Так, найнижчий відсоток респондентів з позитивною етнічною ідентичністю спостерігається в групі УР – 89% - у порівнянні з 91% у групах УУ та РР. Складно стверджувати про значущість даної відмінності, проте, враховуючи дані за типом "етнічна індиферентність", який отримав найбільшу кількість виборів саме серед респондентів групи УР - 31%, можна припустити наявність взаємозв'язку між виявленою маргінальною етнолінгвістичною позицією УР та більшою схильністю до етнолінгвістичних тенденцій. Хоча подібні тенденції й проявляються у небажанні людини підтримувати власні етнокультурні цінності, відчутті етнічної неповноцінності, соромі за представників власного етносу, а іноді й негативному ставленні до представників власної етнічної групи та труднощах у спілкуванні, які виникають у зв'язку з цим, ми, враховуючи попередньо отримані нами дані, схильні розглядати ці тенденції як прояв більшої терпимості та ненадання значення національності у повсякденному спілкуванні респондентами групи УР, які не віддають переваги якій-небудь національній культурі і досить байдуже ставляться до власної етнічної належності.

Як свідчать дані (табл. 1), незначну кількість виборів отримав крайній варіант гіпоідентичності – етніцизм, - що проявляється у відчуженні від власної етнічної групи і може свідчити про наявність негативних елементів в етнічній свідомості респондентів. Цікавим є той факт, що при 3% в УР та 2% УУ, серед РР даний тип ідентичності не зустрічається взагалі.

Що ж стосується аналізу гіперболізованих форм вияву етнічної ідентичності, таких як етноогоїзм (як відносно лояльний різновид), етноізоляціонізм (який характеризується більш глибокими трансформаціями етнічної самосвідомості) та національний фанатизм (як крайньої форми вияву та готовності людини на будь-які дії в ім'я етнічних інтересів), то, як видно з табл. 1, результати розподілились наступним чином. Якщо відсоток респондентів усіх трьох груп з проявами етноогоїзму та національного фанатизму є приблизно однаковим, то кількість виборів такого типу гіперідентичності, як етноізоляціонізм, при однаковій кількості в групі УУ та УР (5%), у групі РР відсутній взагалі.

Розглядаючи отримані результати загалом, слід зазначити нерівномірність відхилень від показників норми як в бік гіпо-, так і гіперідентичності. Для респондентів усіх груп характерним є переважання гіпоідентичності, а саме індиферентного типу. Водночас серед груп респондентів спостерігаються також (хоч і значно меншою мірою) гіперетнічності тенденції, які за несприятливих суспільних процесів можуть стати умовою прояву своєрідного етнічного нарцисизму, абсолютної певненості в перевазі власної групи над іншими. Оскільки етноогоїзм, етноізоляціонізм та національний фанатизм характеризують свідомість "наступального" типу [4], то вони можуть проявитись у ситуації міжетнічної взаємодії у формі етнічної нетерпимості, а також можливості використання насильства як форми спілкування та агресивного способу вирішення конфліктних ситуацій.

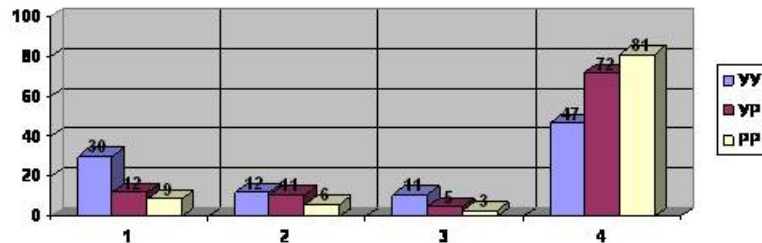

Рис. 1. Порівняння показників рівнів акцентуації етнічного статусу серед респондентів груп УУ, УР та РР По горизонталі: рівні акцентуації етнічного статусу: 1 – високий; 2 – середній; 3 – низький; 4 – відсутня акцентуація етнічного статусу. По вертикалі: вираженість рівнів (у %)

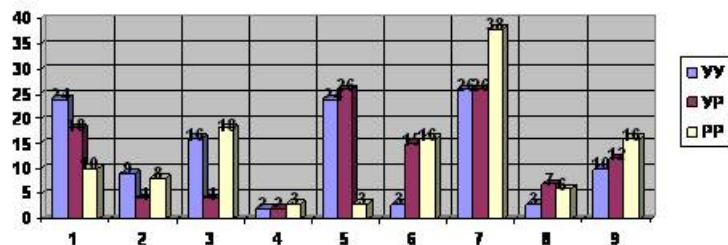

Рис. 2. Значимість належності до різних видів спільнот для респондентів груп УУ, УР та РР (%)
 По горизонталі: різновиди спільнот: 1 - земляки-жителі моєї місцевості; 2 - віруючі моєї віри;
 3 - люди моєї національності; 4 - мій соціальний клас; 5 - громадяни України; 6 - слов'яни; 7 - людство
 в цілому; 8 - радянський народ; 9 - важко сказати. По вертикалі: частота виборів у %

Загалом, одержані нами результати дозволяють говорити про важливість "етнічної" та "рідної" мови у становленні етнічної ідентичності особистості. Крім того, виявлені взаємозв'язки мови та етнічної ідентичності ставлять перед нами нові перспективні завдання. Зокрема, актуальним для нас постає питання специфіки впливу цих взаємозв'язків на поведінку особистості в процесі міжособової взаємодії, причому не лише з представниками інших етнічних груп, а й в ситуації інгрупового спілкування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бичко О.В. Профілі української ідентичності. Соціально-психологічний аналіз: монографія / О.В. Бичко. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2007. – 281 с.
2. Овсянко-Куликовський Д.Н. Психология национальности / Д.Н.Овсянко-Куликовский. – СПб.: Изд-во "Время", 1992. – 39 с.
3. Донцов А.И. Язык как фактор этнической идентичности / А.И. Донцов, Т.Г. Стефаненко, Ж.Т. Уталиева // Вопросы психологии. – 1997. – №4. – С.75-86.
4. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности / Г.У. Солдатова. – М.: Смысл, 1999. – 386 с.

Подано до редакції 30.09.2010